

Х. Бурштинська, М. Процик, Л. Бабій, Т. Ільків, Б. Поліщук
Національний університет "Львівська політехніка"

СТВОРЕННЯ ГЛОСАРІЮ ПРИРОДНИХ ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ОБ'ЄКТІВ ПРИКАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ

© Бурштинська Х., Процик М., Бабій Л., Ільків Т., Поліщук Б., 2009

На основании изучения специальной литературы рассмотрена классификация культурных ландшафтов. Создан глоссарий естественных и культурно-исторических объектов Прикарпатского региона.

Classification of cultural landscapes is considered basing on the studying special literature. The glossary of natural and cultural-historical terms of near Carpathian region was created.

Постановка проблеми. Упродовж 2-х років (2007 – 2009 рр.) викладачі та аспіранти кафедри фотограмметрії та геоінформатики Львівської політехніки спільно з працівниками органів місцевого самоврядування курортного селища Східниця Львівської області брали участь у виконанні Міжнародного проекту "Захист історичного та культурного ландшафту з метою розвитку регіональних особливостей та місцевої економіки".

Проект виконувався в рамках Програми CADSES, метою якої є сприяння реалізації проектів, прийнятих країнами-членами ЄС, спрямованих на збалансований і гармонійний розвиток європейських регіонів.

Програмою CADSES охоплено два регіони: країни Центральної Європи, куди входять 8 країн-членів ЄС і 5 областей України – Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Волинська та Чернівецька, та Центрально-Східної Європи, куди входять 16 країн-членів ЄС і 4 області – Закарпатська, Одеська, Чернівецька та Івано-Франківська. В цілому мета Програми полягає у розвитку транснаціонального партнерства, активізації внутрішньої інтеграції та покращенні територіальних економічних та соціальних інтеграційних процесів.

В останні десятиліття в Європі спостерігаємо підвищену увагу як до екологічних проблем, так і розвитку культурного ландшафтознавства, що спричинене, насамперед, негативними техногенними впливами на природу.

Проблеми збереження цінних природних та історико-культурних територіальних комплексів актуальні в сучасному світі. Збереження таких територій стає альтернативою активним антропогенним перетворенням навколишнього середовища і процесам урбанізації, які не завжди враховують історико-культурні та екологічні пріоритети. З початку 1990-х років особливу увагу в світі починають надавати культурним ландшафтам як особливому типу спадщини, що забезпечує взаємодію, взаємопроникнення і взаємозв'язок природних і культурних компонентів спадщини людства. Таким чином в основних документах ЮНЕСКО щодо Конвенції про Всесвітню спадщину з'являється визначення «культурний ландшафт» і встановлюється його місце в типологічному ряді об'єктів спадщини. Культурний ландшафт розуміють як результат сумісної роботи, сумісної творчості людини і природи. В географічному сенсі культурний ландшафт – не просто результат спільної творчості людини і природи, але також і цілеспрямований природно-культурний територіальний комплекс, характерний структурною, морфологічною і функціональною цілісністю, який розвивається в конкретних фізико-географічних та культурно-історичних умовах [14].

Загалом сучасний ландшафт поряд з природними поєднує історико-культурні елементи, включаючи сліди людської діяльності. Інакше кажучи, теперішні ландшафти можна трактувати як системи асоціативні, інтегральні, водночас історичні, а в основі – природні. Подібне розуміння ландшафту відображено у Європейській ландшафтній конвенції (Флоренція, 20.X. 2000), ратифікованій Верховною Радою України [1]. Ця конвенція визначає ландшафт "як необхідний

компонент людського середовища, відображення різноманіття культурної і природної спадщини та основи ідентичності”.

Огляд літературних джерел та актуальність теми. На проблемах взаємодії людини з природою на початку XX ст. звернув увагу видатний вчений і мислитель В. Вернадський. Його ідеї, які лягли в основу вчення про ноосферу як сферу розуму, отримали особливий інтенсивний розвиток, починаючи з другої половини XX ст.

Тому ландшафтознавство як наука розвинулось насамперед через проблеми великомасштабного будівництва, ведення сільського господарства, лісництва і меліорації, експлуатації земних надр. В наш час ландшафтознавство стало науковою основою для раціонального використання природного середовища і створення культурних ландшафтів.

В результаті життєдіяльності людина змінює своє оточення і певною мірою змушує пристосовуватись природу до техногенних змін, які переважно негативно впливають на саму природу. Як наслідок, маємо уже не природний а антропогенний ландшафт, а деколи зміни призводять до розривів, до повної руйнації ландшафту.

Культурний ландшафт – ландшафт, створений людиною шляхом свідомої зміни природного середовища в певному напрямку. Його структура в інтересах суспільства раціонально змінена та оптимізована на науковій основі.

Теоретичним підґрунтям знань про вплив людської життєдіяльності на ландшафти є ряд праць науковців з різних країн світу. Теорію антропогенного ландшафтознавства розглянуто в [10, 11, 12], де загострено увагу на глибині змін природних умов у багатьох регіонах, які стають настільки значними, що саме риси антропогенного впливу стають вирішальними для характеристики особливостей цих регіонів. У праці [3] вказано на помилковість підходу до вивчення антропогенних ландшафтів як антропогенних модифікацій натуральних ландшафтів. Модифікувати – значить внести зміни в щось, не змінюючи його внутрішньої суті. Вивчення антропогенних ландшафтів як модифікації натурального призвело до формування хибної думки, що після припинення впливу людини на модифіковані комплекси вони повертаються до первинного стану. Відновлення комплексу до первинного стану можливе лише тоді, коли не було докорінно змінено його структуру, або хоча б один з його компонентів, а значить він не функціонував як антропогенний.

У працях [2, 8, 9] вказано на важливість екологічного ландшафтознавства, суть якого полягає у застосуванні ландшафтознавчого підходу до вирішення екологічних проблем людства та поліпшення якості природного середовища загалом. Антропогенну трансформацію ландшафтів розглянуто у [4, 5, 6, 7].

Зокрема А. Г. Ісаченко [4, 5] зазначає, що критерії культурного ландшафту визначаються суспільними потребами. Йому повинні бути притаманні дві головні якості: 1) висока відтворюваність та екологічна ефективність; 2) оптимальне середовище для життя людини, що допоможе збереженню здоров'я, фізичному та духовному розвитку людини.

Деякі спеціалісти уявляють собі майбутнє середовище людства у вигляді деякої природно-технічної системи, яка насичена технічними засобами, і в якій природні елементи будуть збережені лише частково, чи у вигляді "суцільного міста незвичайної забудови".

Інші автори доводять, що в ландшафтах, які посилено експлуатуються людиною, природа все ж повинна зберігати відновлювальні функції, що нашою метою повинно бути створення культурного ландшафту, в основі якого лежить "раціональне використання людиною заключених в природі потенційних сил, а не руйнування чи пригнічення природи".

Діючи у союзі з природою, можна досягти більших успіхів, ніж намагаючись «підкорити» її. Звісно, не завжди природні тенденції відповідають інтересам суспільства, тому в ряді випадків доведеться порушити рівновагу та штучно підтримувати нові модифікації.

Розрізняють 3 головних напрямки оптимізації ландшафтів:

- активний вплив з використанням різних меліоративних прийомів;
- «догляд за ландшафтом» з дотриманням суворих норм господарського використання;
- консервація, тобто збереження спонтанного стану.

А. Г. Ісаченко визнає, що прийнятий в літературі "поділ ландшафтів на природні та культурні має занадто спрощений характер", і враховуючи досвід інших дослідників, пропонує наступну класифікацію сучасних ландшафтів, що зазнають впливу з боку людини:

- Незмінені або первісні ландшафти.
- Слабо змінені ландшафти.
- Порушені (сильно змінені) ландшафти, що підлягають довгому, але стихійному, нераціональному впливу.
- Перетворені, чи власне культурні ландшафти.

У наш час культурні ландшафти зустрічаються рідко і представлені фрагментарно.

У роботі [12] йдеться про поділ всіх антропогенних ландшафтів за ступенем господарської цінності бонітету на дві категорії: культурні чи конструктивні ландшафти – зазвичай прямі, регульовані людиною антропогенні комплекси, які постійно підтримуються в стані, оптимальному для виконання покладених на них господарських, естетичних та інших функцій; акультурні ландшафти – антропогенні комплекси низького бонітету, так звані покинуті землі, що виникають в результаті нераціонального, неправильного ведення господарства.

Найчастіше акультурними ландшафтами є супутні антропогенні комплекси – яри, вторинні солончаки, покинуті кар'єри. Разом з цим акультурними можуть бути і прямі антропогенні комплекси: недоглянута полезахисна лісова смуга з пригніченими деревами у некошеному трав'яному покриві, довго не чищене озеро, що перетворилося в штучне болото, рухомі піски, покинуті гірничо-видобувні розробки.

В ґрунтовних працях А. Г. Ісаченка слід звернути увагу на сформовані ним основні географічні принципи організації території культурного ландшафту: культурний ландшафт не повинен бути одноманітним; складність морфологічної будови ландшафту повинна враховуватися під час проектування та експлуатації антропогенних об'єктів; в культурному ландшафті не може бути антропогенних пустот, залишених кар'єрів, різного роду звалищ, смітників, які є джерелом забруднення, та інших “незручних” земель, всі вони повинні бути рекультивовані; зі всіх видів використання земель перевагу необхідно надати зеленому покриву, кращі угіддя повинні належати сільському господарству, але необхідно збільшувати площі з деревними насадженнями (лісами), використовуючи рекультивовані ділянки, пустирі, малопродуктивні сільськогосподарські угіддя; в культурних ландшафтах для підтримання рівноваги необхідно сприяти гармонійному поєднанню економічної та історико-культурної складових. Природні ценози повніше використовують сонячну енергію і воду, ніж культурні і за певних умов економічно є ефективнішими, тобто за розумного правильного догляду за ландшафтами лісів, боліт, природних пасовищ можна отримати немало економічну вигоду, що в той же час буде відповідати охороні природи. В проектах організації території ландшафту повинно бути відведено місце для природоохоронних територій. Вищою категорією земель цього типу є заповідники, території, які закриті не тільки для господарської діяльності, але й для масових відвідувань і використовуються тільки для наукових досліджень. Культурний ландшафт повинен зовні відрізнятися благоустроєм, який досягається шляхом рекультивації, озеленення, обґрунтованого розміщення угідь різних типів, важливе значення має вдале поєднання різних споруд, які входять у сферу т. зв. ландшафтної архітектури і покращують естетичні якості ландшафту. Важливою умовою наукової організації території ландшафту є врахування горизонтальних зв'язків між його морфологічними підрозділами, так розміщення промислових підприємств, житлових кварталів, зелених зон, водойм повинно узгоджуватись з переважаючими напрямками вітрів, а також поверхневого і підземного стоку, для попередження втрат ґрунтових частинок важливо забезпечити необхідну площу лісів – і не тільки вздовж водойм і ярів, але й на вододілах і схилах незалежно від цінності цих земель для інших видів використання.

Формуючи культурний ландшафт, важливо отримати не короткочасні локальні результати, а довговічні і стійкі зміни природних функцій ландшафту на значних площах.

Що ж стосується практичної сторони дослідження, то існуюче нині інтегроване розуміння ландшафту як цілісної природно-культурної системи, що знаходить дедалі більше прибічників серед природознавців і гуманітаріїв, дає змогу говорити про територіальну сумісність природної й культурної спадщини українського народу.

Сучасні природні ландшафти водночас є історичними ландшафтами. У кожному ландшафтному комплексі, на кожному клаптику землі зберігається історична пам'ять народу. У ландшафті закарбувалася пам'ять про минуле, у ньому живі добро, мораль, власне цими категоріями сильне суспільство загалом і кожна його одиниця зокрема.

Постановка завдання. Враховуючи особливу роль і значення Прикарпатського регіону для розвитку туризму, збереження його унікальної відпочинкової зони, проведено аналіз основних елементів культурного ландшафту та створено глосарій об'єктів.

Виклад основного матеріалу. Велику роль в аналізі та класифікації культурних ландшафтів відіграє такий критерій як значимість чи цінність культурного ландшафту. Загалом культурне значення ландшафту включає естетичну, історичну, археологічну, соціальну, функціональну, етнокультурну, духовну, меморіальну і наукову цінність [13]. Розглянемо деякі з них детальніше.

- **Історична значимість** виникає з видимих рис (характеристик) ландшафту, які нагадують важливі аспекти нашої історії, або асоціюються з важливими історичними подіями.
- **Естетична значимість** ландшафту відіграє велику роль у процесі впливу його на людину. Вона включає естетичну привабливість (атрактивність), розмаїття (барвистість) пейзажу, унікальність, мальовничість, звукове різноманіття. Естетичне значення не можна пов'язувати лише з "природним" ландшафтом. Багато територій, змінених людиною, мають також надзвичайні візуальні якості.
- **Наукова значимість** ландшафту є особливо важливою для вчених, пов'язаних з геологією та геоморфологією. Багато рослинних видів мають також важливу наукову цінність для ландшафту. Очевидними прикладами можуть слугувати скелі, печери, тощо.
- **Функціональна значимість** культурного ландшафту вказує на колишнє або теперішнє використання території людьми. Вона підкреслює процеси, що відтворюють ландшафт, а також дії, необхідні для підтримання існування такого ландшафту.

Якщо аналізуємо види культурного ландшафту, потрібно також брати до уваги такі критерії, як генетичні, морфологічні, функціональні та економічні. Великий вплив на формування ландшафту мали історичні періоди, зокрема такі процеси, що відбулися після другої світової війни, як урбанізація, індустріалізація, розширення поселень, а також структурна та просторова трансформація.

В літературі [14] звернено увагу на такі типи культурного ландшафту:

Історичні місця – ландшафт, цінний через його асоціації з історичними подіями, діяльністю, чи особами. Приклади включають поля битв, замки, вілли з прилеглими парками, місця, які нанесли на свої картини відомі художники, тощо.

Ландшафт, який було спеціально розроблено і спроектовано. Це об'єкти ландшафтної архітектури (парки та сади). Всі вони створені за задумом художника і характерні певною спроектованою композицією. Приклади: парки, подвір'я, резиденції, цвинтарі, університетські території.

Історичний ландшафт, притаманний певній місцевості. Це ландшафт, який створився людьми, чия діяльність або поселення сформували цей ландшафт. Через соціальну чи культурну життєдіяльність окремих осіб, сімей чи громади ландшафт відобразив фізичний, біологічний та культурний характер їх повсякденного життя. Велику роль у характеристиці цього ландшафту відіграє функціональність. Зокрема за історичними функціями такі ландшафти можна поділити на сільськогосподарські, промислові, сакральні, заповідні тощо. Приклади: села, індустріальні комплекси, виноградники, окремі господарські подвір'я, полонини для випасання худоби тощо.

Деколи виділяють етнографічний ландшафт, включаючи різноманітність природних і культурних ресурсів, які ми називаємо спадщиною. Приклади: релігійні і сакральні місця, природні заповідники.

Вивчивши структурні особливості культурного ландшафту, запропоновано класифікацію основних його елементів та створено глосарій найхарактерніших об'єктів.

Всі об'єкти згруповано в такі основні класи:

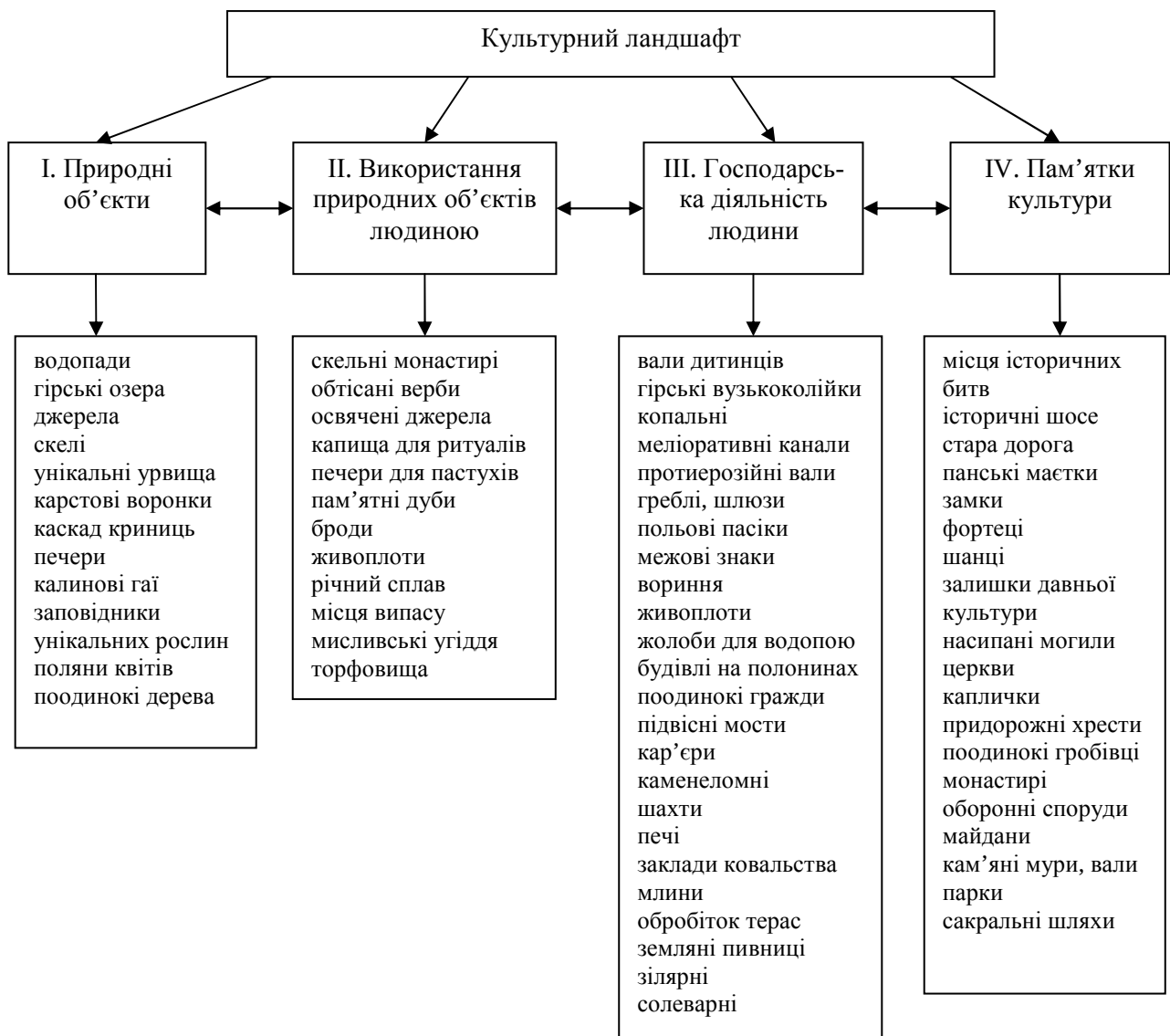
I. Природні об'єкти.

II. Використання природних об'єктів людиною.

III. Господарська діяльність людини.

IV. Пам'ятки культури.

В кожному класі виокремлено елементи, які стали основою глосарію. Наведемо цю схему.

Як приклад, подано деякі із описаних елементів глосарію. Всього описано 65 елементів.

1.	Поодинокі дерева: - Поодинокі дерева, що росте на відкритому просторі, а також на селі. - Ознака: поділяють залежно від функції, яку виконують дерева: дерева, які дають тінь, є місцем відпочинку для людей і худоби, прикордонні дерева, дерева, пов'язані з релігійним культом або місцем богослужінь, місце судів і вироків – шибениця, дерева біля будинків і загород, місця пам'яті тощо.	
2.	Брід: - Рівне місце на березі ріки чи потоку, яке дає можливість переправляння на другий бік ріки пішки або транспортним засобом; над бродом в часи середньовіччя виникло багато міст, оскільки в тих місцях проходили важливі торговельні шляхи і міста могли накладати податок. - Ознака: назви місцевості (напр., Erfurt); інформацію подають історичні описи, такі як Опис Пруський.	

3.	Шлюз: ▪ Пристрій для регулювання рівня води у водозбірнику, каналі чи ставі. Може виконувати різні ролі: пароплаводство, отримання водної енергії, стабілізація русла ріки, орошування тощо. ▪ Ознака: різниці в типах будівель (тривалі шлюзи, рухомі, нижчі і вищі від рівня ріки); часто виступає разом з → річковим млином і системами наводнення (?) полів, закладами, що використовують водяну енергію.	
4.	Садиба, маєток: ▪ Садиба: великий об'єкт рільництва, спершу тільки маєтки шляхти (= маєтки рицарські, спадкоємні маєтки): звичайно поміщицькі і князів, деколи доручали васально убогій шляхті, служили для забезпечення резиденції власників землі; пізніше як маєтки міщанські. Забезпечення правне (власні суди, право на полювання, риболовлю тощо). ▪ Ознака: більша частина об'єктів складалася з будинку власників, стайні, стодоли і приміщень для служби.	

Висновки

1. В культурних ландшафтах для підтримання рівноваги необхідно сприяти гармонійному поєднанню економічної та історично-культурної складових. Природні елементи повніше використовують сонячну енергію і воду, ніж культурні, і тому за певних умов економічно є ефективнішими.

2. Культурний ландшафт повинен зовні відрізнятися благоустроєм, який досягається шляхом рекультивації, озеленення, обґрунтованого розміщення угідь різних типів. Важливе значення має вдале поєднання різних споруд, які входять у сферу ландшафтної архітектури і покращують естетичні якості ландшафту.

3. Ландшафти будуть змінюватися і надалі внаслідок економічного і культурного розвитку та інших чинників, однак ці зміни потрібно спрямовувати так, щоб у кінцевому підсумку досягти сучасного оптимального культурного ландшафту.

4. Пильне і докладне вивчення важливих елементів ландшафту Прикарпатського регіону сприятиме їх збереженню та охороні як об'єктів, які мають природну та історико-культурну цінність.

1. *Всеевропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття*. - Київ, 1998. - 52 с. 2. Гуцуляк В.М. *Основи ландшафтознавства*. - К.: НМК ВО, 1992. - 59с. 3. Денисюк Г.І. *Лісополе України*. - Вінниця: Тезис, 2001. - 283с. 4. Исаченко А.Г. *О так называемых антропогенных ландшафтах* М.: Всесоюзное географическое общество., 1971. - 214 с. 5. Исаченко А.Г. *Ландшафтоведение и физико-географическое районирование*. - М.: Высшая школа, 1991. - 365 с. 6. Куракова Л.И. *Современные ландшафты и хозяйственная деятельность*. - М.: Просвещение, 1983. - 279с. 7. Кучерявський В.А. *Природная среда города*. - Львов: Высшая школа, 1984. - 369с. 8. Мельник А.В. *Екологічне ландшафтознавство: об'єкт, предмет та завдання ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ Серія географічна*. 2004. Вип. 31. С. 158-162. 9. Мельник А.В. *Українські Карпати: еколого-ландшафтознавче дослідження*. Львів, 1999. 10. Мильков Ф.Н. *Антропогенное ландшафтоведение, предмет изучения// Современное состояние// Вопросы географии: влияние человека на ландшафты*. - 1977. - Вып. 106. - С. 11-27. 11. Мильков Ф.Н. *Рукотворные ландшафты*. - М.: Знание, 1978. - 87с. 12. Мильков Ф.Н. *Человек и ландшафты*. - М., Мысль, 1973. - 287 с. 13. National Trust of Australia (Victoria) . *The National Trust Landscapes and Victoria*. <http://www.nattrust.com.au/content/download/179/817/file/Nat%20Trust%20Victorian%20Landscapes.pdf> 14. *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. UNESCO. WHC-99/2. 1999 (February). 38 p. 14. *The Cultural Landscape Foundation*: <http://www.tclf.org/index.htm>.